
УДК 81'373.421

Микола Степаненко

м. Полтава

ОЛЕСЬ ГОНЧАР — ІСТОРИК, ТЕОРЕТИК, ПРАКТИК УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Глибоко й всебічно дослідивши щоденникові записи О.Т. Гончара, автор показує читачеві багатогранність таланту письменника, публіциста, громадського діяча й українського патріота за своєю глибиною сутності. Наголошено на заслугах О.Т. Гончара та М.П. Бажана, які ревно дбали про чистоту української мови та розвиток україністики. Звернуто увагу на ті перепони, які ставила радянська парт номенклатура на шляху до оприлюднення 11-томного «Словника української мови», «Шевченківського словника» в 2-х т., українських енциклопедичних видань.

Ключові слова: історія української лексикографії, О. Гончар, «Собор», неологізм, «Словник української мови» в 11 т., М. Бажан, «Українська Радянська Енциклопедія».

Олеся Гончара не назвеш, як, приміром, Максима Рильського чи Миколу Бажана, лексикографом, позаяк він не був пов'язаний безпосередньо з теорією та практикою укладання словників різних типів. Однак без щонайменших застережень його можна вважати глибоким знавцем історії української лексикографії, який дав об'єктивну оцінку словниковій продукції, репрезентованій такими славетними іменами, як Борис Грінченко, Володимир Даль. За сприяння цього письменника належне визнання й підтримку одержав одинадцятитомний «Словник української мови», виданий протягом 1970–1980 рр., — найповніше зібрання лексики і фразеології української мови, здійснене в ХХ ст. Неперевершений майстер художнього слова Гончар став творцем цілих розрядів нових слів, багато з яких згодом увійшли до активного вжитку, органічно влилися у словники. У романі «Собор» зафіксовано такі оказіональні неологізми: **фальшак**,

© М.І. СТЕПАНЕНКО, 2013

військовик, дошкульник, безбровко, безвірко, жмурко, військкоменко, вимагач, плондрач, придбавач, руйнач, руйнитель, сквернитель, алхімічка, вінценосиця, однодумиця, незрушеність, полігонність, позикування, непривіття, повносиля, потойбіччя, хмаросяг, впливологія, верхогір'я, запилюжений, зістарений, набасурмлений, цупкорукий (див. [8: 163–164]).

Загальновідома діяльність письменника передусім у справі підготовки вже згаданого тлумачного «Словника української мови». Коли ця важлива і вкрай необхідна праця виходила у світ і навіть тоді, коли вона вже потрапляла окремими книгами до свого користувача, який високо поцінував їх і з нетерпінням чекав появи нового тому, різні комісії, рецензенти, яким доручалися відповідальні партійні завдання, намагалися применшити її роль, знецінити великий успіх українських учених-лінгвістів. Навіть тодішній керівник Спілки письменників України, за щоденниковими свідченнями Олесь Гончара, «топтався по укладачах словника» [2 II: 569], «нападав на них» [28 грудня 1981]¹. У 70–80-их роках минулого століття продовжувалася ота огидна практика, яка мала місце в 30-их роках того ж віку, коли слова ділили на співзвучні й неспівзвучні радянській епосі, коли основну увагу звертали на те, чи знайшли своє почесне місце в лексикографічних джерелах революційна термінологія, методологічні лексеми (ідеологеми) *комунізм, партійність, партгрупа, партком, більшовичка* і т. ін., чи є в них покликання на безсмертне вчення класиків марксизму-ленінізму. Багато корінної української лексики в ХХ ст., яке дехто пропонував поділити на такі періоди, як «Роки Колективних Химерних поем», «епоха скабізму», «епоха Великого Пристосування» [27 березня 1967], опинилося за рамками словників, їх оголошено порочними, ворожими, аж ніяк не придатними для мовної практики.

Перший секретар ЦК КП України тов. В.В. Щербицький часто нагадував ученим і письменникам, як треба формувати нормальну літературну мову. До прикладу, у доповіді на квітневому 1973 року Пленумі ЦК КП України він указав на те, що «деякі літератори у своїй творчості відходять від актуальних тем сучасності, проявляють національну обмеженість, засмічують українську мову архаїчними словами та штучними зворотами. Це завдає шкоди справі виховання нашого народу, особливо молоді» [7: 12]. Отож напади, які постійно відчували вчені, вільнолюбиві митці, патріотично налаштовані керівники й інші категорії українців, варто сприймати як закономірність, а не як винятковість. Для авторів уже згаданого найбільшого тлумачного словника потужною підтримкою була стаття «Дзеркало великої дружби» (її так назвали, очевидно, цензори), яку в газеті «Правда» надрукували академіки, Герої Соціалістичної Праці, лауреати Ленінської премії Олесь Гончар та Микола Бажан [19 липня 1983]. Її, як вимагала партійна традиція, супроводжувала така ідеологічно обарвлена редакторська анота-

¹ Тут і далі вказуватимемо дату щоденникового запису.

ція: «Удосконалення *розвинутого соціалізму* обов'язково включає в себе продуману *національну політику*. Людство щодня дізнається про нові свідчення *розквіту радянських народів*, вияв *бережливого й уважного ставлення до досягнення їхніх культур*. Одне з них — висунення на здобуття Державної премії СРСР 11-томного «Словника української мови» — дзеркала, у якому відобразилися *успіхи однієї з радянських соціалістичних націй*» [6, 1983, 19 липня]. Автори цієї публікації слушно зауважують, що до важливих досягнень національної культури, показників рівня її розвитку слід зарахувати тлумачні словники, оскільки вони відображають процес розвою суспільства, світогляду, який панував у ньому, розкривають духовне ество народу. У статті високо оцінено такі знакові в нашій історії лексикографічні праці, як «Толковий словарь живого великорусского языка» в 4-х томах Володимира Даля, що увібрав багатоманіття живої народної мови дожовтневого періоду, і «Словарь української мови» в 4-х томах за редакцією Бориса Грінченка. У цьому місці зробимо відступ і наголосимо на такому важливому моменті: Олесь Гончар у статті «Цвіт слова народного» «Словарь української мови» називає найновішою на свій час мовною скарбницею українців, що зафіксувала найосновніші «моменти вічності»: людську думку, багатовіковий досвід трудового народу, його творчу снагу, силу духу, біль і гнів, боротьбу, страждання, мрії, якщо коротко — то слово-алмаз, яке міцністю своєю здатне перебути вічність. Грінченків словник, який укладався в похмурі та гнітливі часи, з дивовижною повнотою зібрав усе «квітчасте поле живої української мови», що на той час уродило. Це праця всеосяжна, оскільки зібране в ній мовне багатство відкрилося своєю новою якістю, глибинною суттю; у фантастичній лексичній щедрості постало саме життя народу, заяскравіло в усьому розмаїтті, в усій достовірності дум і почуттів. Олесь Терентійович зараховує «Словарь української мови» до славетних словників-ветеранів [3: 297]. Поява останнього була для свого часу справді найзначнішою науковою й культурною подією.

Що ж до «Словника української мови», укладеного українськими радянськими лексикографами, то він, за твердженням Олесь Гончара й Миколи Бажана, посяде гідне місце в сім'ї тлумачних словників мов інших народів СРСР. Покликаючись на опубліковані вже в зарубіжній та вітчизняній пресі рецензії, Олесь Терентійович і Микола Платонович відзначили високий науковий і професійний рівень цієї праці, її величезне значення для досліджень у галузі славістики, наголошували на тому, що вона повно представляє сучасний рівень української літературної мови, її стилі, загальні тенденції розвитку (всього слів у «Словнику...» біля 135 000, усталених зворотів близько 12 000). Письменники Гончар і Бажан у своїй статті не відійшли від радянських методологічних налічок на взірць «при укладанні словника в характері відбору і вираження словникових статей автори прагнули наслідувати настанову Леніна про створення великого тлумачного словника з широкою

історичною перспективою», «словник відображає взаємозв'язки української мови з російською мовою — мовою міжнаціональної єдності народів нашої Батьківщини», «словник дає інформацію про той широкий світ явищ, з якими в нашу епоху має справу українська соціалістична нація», оскільки не могли цього не зробити, бо статтю в Москві ніхто б не надрукував. Основне ж полягає в іншому: видатні майстри красного письменства сказали на весь Радянський Союз правдиве слово про українську мову, представили її чітку перспективу: «Мова, про яку в минулому говорили як про мову селянську, котра не здатна виражати всього того, що пов'язане з усіма сферами життя суспільства, наочно демонструє свої досягнення в умовах розквіту всіх народів нашої Батьківщини: не існує нині понять, яких би не можна було передати засобами української мови». Отже, у тому, що «Словник української мови» одержав Державну премію СРСР, є певна заслуга й Олесея Гончара та Миколи Бажана, позаяк вони в найцентральнішому й найпрестижнішому на той час друкованому органі висловили свою думку про цю важливу лексикографічну працю.

Добре виписана в щоденниковому дискурсі історія Шевченківської енциклопедії у двох томах і роль у її створенні та виході у світ головного редактора — Миколи Бажана. Саме він повідомив Олесеві Гончару одному з перших, що дозволено видання Шевченківської енциклопедії [11 листопада 1975]. Радість, проте, було передчасною, бо попереду Бажана і його колег чекали нові випробування, почалося справжнє мордування. З щоденникового запису, датованого 25 грудня 1975 року, дізнаємося, що Москва заборонила називати підготовлений фундаментальний труд енциклопедією. Не дано згоди й на «Шевченкіану». Центр рекомендував іменувати фундаментальну колективну працю про Тараса Шевченка, над упорядкуванням якої трудилися 500 авторів, усього лишень «Справочником» [28 грудня 1975]. Треба було знову воювати, оббивати цеховські пороги, переконувати заскоружлих чинуш, що перед ними не довідник, а унікальне лексикографічне джерело. Перемогу, нарешті одержано: 20 жовтня 1977 року підписано до друку «Шевченківський словник» у двох томах, наступного року книга з'явилася на полицях магазинів, у бібліотеках. Нині вона є не в кожного дослідника творчості Кобзаря, тобто стала бібліографічною рідкістю. Від 2002 року найкращі вчені України під орудою академічного відділу Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України працюють над типовим тематичним проектом — чотири томною «Шевченківською енциклопедією», яка має відродити істину, відновити всі купюри й виправити всі неточності, допущені в попередньому виданні. Доброю підмогою їм правитиме «Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії» Петра Ротача, що вийшла в Полтаві 2009 року. «...Годилося б,— радить у передньому слові до цієї праці літературознавець Микола Жулинський,— у кожній області мати бодай реєстр земляків, які вимушені були полишати рідну землю і вростати в чужі ґрунти» [5: 6].

Чимало місця в діарійних нотатках приділено «Українській Радянській Енциклопедії». Скільки перешкод необхідно було здолати, з бoлем констатує Гончар, щоб вона дійшла до свого користувача. Чого варте, скажімо, її перевидання обов'язково двома мовами — українською й російською. Коли Микола Бажан готував том про Україну, йому довелося добряче посваритися навіть за термін «возз'єднання українських земель у єдиній українській радянській державі», бо слово «український» не влаштовувало кондуфорівців. «А між тим, — записано в щоденниках 2 серпня 1983 року, — це формулювання і саме в такому вигляді належить особисто... Сталіну» [31 липня 1983]. Отож мав рацію Олесь Терентійович, коли заявив, що сталінщина агресивна й сьогодні, що вона живуча й страшніша за Сталіна.

На погляд автора «Щоденників», найвищої похвали заслуговує діяльність Миколи Бажана як головного редактора «Української Радянської Енциклопедії». Біля її керма він упевнено простояв понад чверть століття (1957–1983 рр.) й домігся колосальних успіхів. Бажанова ерудиція, професіоналізм, організаторський талант у поєднанні з винятковим працелюбством, напише Гончар у своєму спогаді «В останніх променях», прислужилися великій і благородній справі. Цей чоловік не просто керував авторським колективом, пробивав дорогу багатотомній «Українській Радянській Енциклопедії» й різним енциклопедичним словникам та довідникам, а й «був водночас... чорноробом культури, сумлінним її трударем, чия натура не визнавала полегшеного ставлення до своїх обов'язків, — не в Бажановій вдачі було миритися з «ліричним» нічогонеробством» [3: 227–228]. З незмірною шанобою й любов'ю говорить Гончар про «напрацьованого майстра», який, незважаючи на вік і хвороби, що виснажували його, щоранку виходив на ганок і розмірено прямував до машини з коректурою чергового тому енциклопедії під пахвою. Кожен том, кожен його статтю, кожен її рядочок він пропускав крізь розум і серце. За це Олесь Терентійович називає Бажана істинним подвижником, «людиною Франкової патріотичної невсипущості, справді невтоленної жаги до праці» [3: 229]. На головного редактора «Української Радянської Енциклопедії» повністю лягала велика відповідальність. Уся діяльність видавництва обов'язково мала узгоджуватися з найвищою владою. Микола Платонович час від часу зустрічався з першим секретарем ЦК КП України Петром Шелестом, а після нього — з Володимиром Щербицьким, з їхніми заступниками, з партійниками, чиновниками нижчих рангів. На різних зборах, нарадах він звітував, доповідав, одержував дозволи, вказівки стосовно створення багатотомних «Української Радянської Енциклопедії» (перше видання — 1959–1965, друге видання — 1974–1985) та «Історії міст і сіл Української РСР» (1968–1973), двотомної «Енциклопедії кібернетики» (1973) й багатьох інших енциклопедичних словників, довідників, а також мовних і галузевих лексикографічних праць. За різні ідеологічні помилки, неправності, промахи колег, розбіжність чийхось поглядів Бажанові перепало не раз і досить серйозно.

Система пильно стежила, щоб до енциклопедій не закрадалася крамола, особливо ідеологічна. Бувало, як не дивно, й таке, що непорозуміння, суперечності, розбіжності виникали в Бажана не тільки зі стражами порядку або цензорами, які донишпорювалися до кожного слова, винюхували кожен рядочок статті, а й навіть із членами редакційної колегії. Від Миколи Платоновича Гончар дізнався, що академік АН УРСР Іван Білодід і член-кореспондент АН УРСР Євген Кирилюк звернулися з листом у найвищі інстанції, у якому вимагали заборонити вихід у світ «Шевченківського словника» лише через ту причину, що в ньому згадано Миколу Скрипника [8–9 травня 1983]. Немалих зусиль коштувало Бажанові, аби стаття, присвячена М. Скрипнику — академікові АН УРСР, державному й партійному діячеві, до того ж першому головному редакторові «Української Радянської Енциклопедії», — потрапила до словника.

Були в Гончара й деякі претензії до Бажана як очільника «Української Радянської Енциклопедії». Розкривши для себе таку постать, як Пантелеймон Антонович Петренко, він із докором запитує Миколу Платоновича, чому той не увів до енциклопедії цього нашого письменника, перекладача українською мовою творів французьких поетів, російською — грузинських, вірменських та азербайджанських, зокрема «Витязя в тигровій шкурі» (в парі з Костянтином Чичинадзе), який жив у Тбілісі й там загинув. «І чувається гріх, — занотовано в щоденниках 25 грудня 1978 року. — Гріх замовчування. Ох, люди». Гріх, на переконання Гончара. А Бажан, певне, сприймав усе це дещо по-іншому. Очевидно, не з легковажності, а через якісь інші серйозніші причини, відомі тільки йому, не потрапило до енциклопедії ім'я людини, яку він добре знав, яка, крім усього, була йому по-особливому близькою, адже захоплювалися ці обоє поетів однією справою — перекладом, тією царинною, у якій Микола Платонович залишив помітний слід.

Ніхто, мабуть, не зможе заперечити, що енциклопедія та її відгалуження — найбільше й найвеличніше Бажанове звернення. «На цій ниві, — запише в щоденниках Олесь Терентійович на дев'ятий день після смерті письменника, — він виказав свою справді могутню творчу енергію, постав в очах народу як незрівнянний організатор науки. За саме тільки це Україна буде йому вічно вдячна. А хіба це мало?» Будь-хто відповість, що аж ніяк немало, ба навіть більше ніж багато, тому що енциклопедії — найнадійніші джерела інформації про світ, природу, суспільство, людей. Саме з них можна почерпнути найдостовірніші відомості з усіх галузей знань. Щоправда, енциклопедії самі по собі не з'являються, вони мають своїх мудрих творців. Один із них — невтомний Бажан. Процитуюмо ще раз Олесь Гончара й погодимося з його твердженням, що за саму лишень енциклопедичну діяльність цю людину — Миколу Платоновича Бажана — треба довічно шанувати [27 вересня 1982].

У Олесь Гончара була велика мрія: розпочати духовне відродження України після здобуття нею незалежності з видання «справжньої Української енциклопедії, замість тої нещасної, бажанівської, наскрізь пройнятої імперським тоталітарним духом (інакшою вона й бути не могла)» [30 листопада 1992]. Воістину державний підхід, справді благородний порив. Було б добре, якби здійснилася ще одна заповітна мрія Олесь Терентійовича — поновлення серії «Життя славетних», де правдиво й нефальшиво постали б перед Україною та світом її справжні сини й дочки, яких незаслужено призабуто. Дасть Бог, колись дочекаємося цього й будемо дякувати Великому Гончарові, котрий, офіруючи собою, ревно дбав про розквіт україністики.

Розкриваючи історію української мови ХХ ст., яке їй подарувало відродження і страшні випробування, Олесь Гончар не оминає й лексикографічних проблем. Відродження — цей український Ренесанс 20-их років — явище європейського і світового масштабу, бо революція пробудила могутні творчі сили народу, і в найкоротший відтинок часу стався гідний подиву, прямо-таки феноменальний саморозквіт нації. Згадаймо принагідно, з яким не знаним до цього успіхом рухалася українська справа — формувалися норми української мови, активізувалася лексикографічна діяльність, з'являлися фундаментальні лінгвістичні дослідження. Випробування — це терор сталінського «великого перелому», коли «генії наших 20–30-х років... народжувались в Україні, вмирили на Воркуті» [4 жовтня 1964], «коли українська мова в нещадні ті зими пакувалася в спецпереселенські вагони», коли «почуло цю мову заполярне крайсвіття», коли «топили її в океанських баржах», коли «зганяли слово Тарасове в тундру й тайгу», коли відбулося втручання в природу і структуру самої мови з метою вилучення власне українських рис із правопису, орфоепії, лексики, фразеології, граматики і максимальне наближення її до мови російської, коли з'явилася статистика, якої не знала історія: з 259 українських письменників, що друкувалися в 1930 році, залишилося після 1938 року лише 36 [20 грудня 1970], коли за одне десятиріччя [1961–1971 рр.] два відсотки українського населення відмовилися від рідної мови [18 квітня 1971].

Украпляються в діарійну оповідь і художні описи, що стосуються формування норм, зокрема, віддзеркалення на тлі цього процесу виплеканого в Україні білінгвізму. Олесь Гончар звернув увагу на дуже важливу тенденцію: українська мова в Україні впливала на російську, видозмінювала її лад. Російські мовознавці небезпідставно обурювалися тим, що до мови міжнаціонального спілкування, у її лексику, орфоепію, граматику, проникають українізми. Про ці мовні контакти письменник розповідає у віднайденій у родинному архіві Валентиною Галич репліці з назвою «Дружеская реплика по поводу огурцев», що «за іронічно-саркастичним стилем тяжіє до памфлету: «Некоторые участники обсуждения проекта новой орфографии отмечают, что кое-что в проекте неизбежно поведет к украинизации русской речи... Поверьте:

мы, украинцы, здесь не при чем! Предлагаемые «огурцы» нам также противопоказаны, как и вам, потому что у нас издавна есть свои «огірки», и мы совсем не хотели бы менять их — наши огірки й огірочки! — на уродливые гибриды вроде этих самых «огурцев». Но откуда же эти уродцы (или уродци)? Какими ветрами наваяны? Не усиленные разговоры о слиянии всего и вся, в том числе и национальных языков, дают уже первые страшные и столь уродливые плоды?» (цит. за [1: 188–189]). Та час згаяно, виросло в Україні покоління «неповних людей», котрих Гончар називає «перекотиполе», забуваю потворний суржик. Однак перед нами — предмет уже іншої розмови, також пов'язаної тісно з лексикографією, що послідовно й об'єктивно фіксує зміни в ділянці норми.

Ми ж поведемо мову про інше: Гончар належав до тих митців, які відчували тонкощі мови й могли передати їх у своїх творах, прагнули збагнути всі мовні секрети, надзвичайно вимогливо ставилися до власної мовотворчості, шліфували кожне своє слово, щоб воно було «хоч трохи схоже з народною піснею» [18 лютого 1994]. Про працю Олесея Терентійовича над словом, текстом чи не найкраще сказав Ярема Голян: вона «нагадує роботу творців українських пшениць, які серед мільярдів зерен вродженою інтуїцією знаходять таку зернину, яка здатна понести в собі ознаки сорту... Особливість таланту Олесея Гончара в тому, що він уміє в океані рідної мови знайти таке слово, яке несе в собі код нації, і засвітити його перед народом, піднести, як знамено, розгорнути, як епоху, вмістити в ньому степи, ясні зорі й тихі води України. І тоді те обране чи послане долею слово, розродившись із народних глибин, набирає враз сили отчої землі і вогню сонця, і дає ім'я новонародженому творові, і стає віхою в літературі, опиняється на чолі літературних лав і починає в мові народу нове життя. Одне слово, а в ньому — цілий світ...» [4: 6, 7]. Мова творів письменника Гончара не рафінована, вона в міру «проціджена» крізь фільтр літературної норми, яскравіше неповторними народними барвами. Саме за ними ми пізнаємо героїв романів, повістей, оповідань, новел. Олесею Терентійовичу, як нікому, вдалося почути слово, «яким говорять степи» [1 лютого 1993], зрозуміти феномен рідної мови. Він замилювався живомовною стихією, закликав тих, хто присвятив себе літературі, тих, чия «професія — мислити... образами» [27 листопада 1967], прислухатися до народної поетики, до фольклорних багатств, запевняв, що їм треба «більше б чути, уважніше б слухати... живу народну мову» [23 березня 1981].

Любов до слова йде з дитинства, з юності письменникової. Студент-філолог Харківського університету, доброволець-визволитель рідної землі від злого ворога Олесь Гончар убирав, як губка, народну говірку (уманську, кіровоградську, вінницьку й ін.), записував її у хвилини між боями. Проілюструємо сказане такими щоденниковими записами:

«З уманських сміються:

— Гандрій гузенькою гуличкою повіз горачам гобідати» [3 лютого 1944].

«Говірка за Бугом:

— Хтів... Ніж маємо ми загигати всі, геть вивтікали; свинарня горить... Все пикрасило, коцюба, мастила хату, прийняла, підемо... Он-дого, осього, горати, теперка, всеньке, ляй (лий)» [1 квітня 1944].

Почуті й записані народнорозмовні скарби згодом оздоблять канву його творів, орнаменталізують щоденникові нотатки.

Досить часто Гончар розряджається мовними перлами, в яких — профіль української духовності, трагізм нашої історії, перипетії українського сьогодення, занепокоєність завтрашнім днем, наші чесноти, вади, запас людської душі, багатий досвід предків і сучасників: «Любов — джерело всіх вірувань» [17 серпня 1984]; «Дерево народу єдине, а з нього такі різні виростають» [23 листопада 1984]; «Київ — Мекка всіх слов'ян...» [1 березня 1985], «Нема прекрасного, яке не було б простим!» [26 листопада 1985]; «Немає вічності без нічого, вічність тільки через конкретне, реальне щось...» [1 липня 1968]; «Слово — категорія моральна» [2 лютого 1993]; «Бути майстром у своєму ділі — от чого має прагнути кожен» [18 вересня 1973]; «З усіх «сяючих вершин» комунізму найвищим виявився чорнобильський саркофаг» [18 липня 1992].

Автор «Щоденників» подеколи вдається до філологічних експериментів, створює оригінальні індивідуально-авторські слова, вибудовує незвичні мовні звороти. В експериментуванні він убачає один із шляхів збагачення й оновлення мови. Чого варте хоча б випадково вихоплене письменником десь у степах слово тронка, з якого народився в українській літературі прекрасний образ, чи почуте в колі білоруських друзів слово *розвітання*, що нині ввійшло в наш мовний ужиток. Гончарів неологізм *кінецьсвіття*, що повторюється в щоденниках 9 разів, досить яскраво передає події, які наближають Страшний суд: «Віруючі, певне, відчувають *кінецьсвіття*, і не дивно, якщо декотрі вважають, що диявол ходить по планеті» [5 грудня 1986], «Привид *кінецьсвіття* з'явивсь на початку віку в теорії відносності, у формулах Ейнштейна» [24 січня 1974]; духовне винародовлення, чорнобильську трагедію: «Прелюдія *кінецьсвіття*. Так зараз сприймається Чорнобиль. Ще кілька днів про це поліське містечко ніхто не знав, зараз про нього як про щось зловісне гомонить уся планета. Як про зловісний знак того, що буде, може бути для всіх» [1 травня 1986]. Новотвір *порогооббивальний* досить точно характеризує людей, які звикли лестощами, догідливістю, спинопрогинанням, доземнокланянням домагатися власної вигоди, користі. Мовний зворот «підфарбоване Горбачовим новітнє ярмо» — це друга назва Союзного договору, який готував «солодкоголосий Михайло» [27 травня 1990]: «Партократія й воячина казяться: рятуймо імперію, тому будь-що давай їм Союзний договір, це підфарбоване Горбачовим новітнє ярмо...» [13 вересня 1990]. Розряд «поетичних

коштовностей» доповнюють прислів'я на зразок «Іноді й блазень щось бовкне путяще...» [18 грудня 1990], «Лунають голоси обурення — а цап і далі стереже капусту...» [20 травня 1978] та силогізми на взірць «Не правдою повинна жертвувати література в ім'я комунізму, а навпаки, бути вірною правді, бо якраз правда вигідна справжньому комунізові, працює на нього» [1 лютого 1968].

Олесь Гончар ніби перебував у царстві слів, яких, за його твердженням, «багато на світі вимовляється і не тільки розумних, а й всяких» [1 квітня 1971], усе життя намагався проникнути в їхнє утаємничене буття. Він знав, що з української мови примусово вилучено чимало лексем, що її уніфіковано за російським взірцем, що основні напрямки лінгвістичних досліджень жорстко обмежені, ідеологічно заангажовані, чітко спрямовані в необхідному руслі й визначені такими основними імперськими постулатами: 1) «благотворність» впливу російської мови на українську, «природність» процесу зближення близькоспоріднених української та російської мов, «необхідність і гармонійність» українсько-російської двомовності; 2) потреба формування спільного лексичного фонду мов народів СРСР за участю мови-посередника, роль якої виконує мова північного сусіда; 3) широке впровадження інтернаціоналізмів, оскільки саме інтенсивна інтернаціоналізація наближає світле майбутнє всього людства — комунізм (див.: [9: 16]). Найжорстокіше нищилися Україна, українська мова, українське мовознавство, висновує автор «Щоденників», не в громадянську війну, не бандитами Муравйова та комісарами Троцького, а в роки «великого перелому» і голодомору, коли доценту було зруйноване село, «цей живильний ґрунт нації», ліквідовано церкву, мережу «Просвіти»: «То була війна найстрашніша — війна з українською духовністю... брутальна сталінщина вела війну за знищення самотності цілих народів, їй вдалося збудувати імперію гулагів, послідовно спустошуючи українську душу» [30 березня 1994], багату українську мову. Найбільших репресій зазнала так звана її органіка, передусім питома лексика, якої нині не знайти навіть у найавторитетніших словниках, укладених у 30–80-их рр. ХХ ст. Саме тому за окремі слова письменник часто просто-таки воює або, як говорить сам, «відбороняє кожне слово» [8 листопада 1991]: «Хочу відстояти в романі слово «тясьма». Саме в цій формі («тясьма», а не «тасьма») зафіксувалось воно ще з дитинства, з полтавських літ. І милозвучніше так. Можливо, що й Тясьмин (річка) від цього кореня? Словники ж дають лише «тасьму». У Грінченка чомусь зовсім нема» [18 березня 1976]. Він прагне, щоб в український лексикон увійшло слово *ніжба* (не ніжності, а саме ніжба...) [14 лютого 1977], щоб в український текст потрапило народне слово дужаки («здоров'яги, орли») [28 березня 1992]. Від слова козакоманія, яке з'явилося на початку сімдесятих років минулого століття, відгонить українофобією, воно, покличемося на щоденники, «ніби виповзло десь із жандармських часів» [18 жовтня 1972]. Не любить Олесь Терентійович слова прозаїк, бо цей, за його

переконанням, вигаданий сучасними літературознавцями покруч є зовсім чужорідним для української мови, аж ніяк не відповідає законам її милозвучності. Його варто уникати, замінюючи багатими синонімами, які звучать у ній цілком природно: романіст, новеліст, повістяр або просто письменник [8 листопада 1991]. Погоджуємося з думкою дослідниці літературного й мовного світу Олесь Гончара Валентини Галич, що словник слів та фразеологізмів, зафіксованих письменником, добре б прислужився лінгвістам і фольклористам [1: 186]. Гончар «визбирає» на мовному полі своїх колег колоритні слова, смакує ними: «Заплесок» — таке гарне слово зустрілось у Дмитра Міщенка, — читаємо у щоденниках. — Це, видно, те місце, де випліскується на берег морська хвиля» [10 березня 1979]; «Читаю нову книжку Віталія Логвиненка. Багато такого, що від душі. І мова хороша. «Невнарок» («ненароком») — це його слівце» [6 грудня 1984]; «Шарлат — багрянець, пурпур. Шарлатовий — пурпуровий. Це — в Стуса. Ось як треба знати мову — щоб не забути її й на Колимі...» [9 листопада 1989]; «З туману просікся силует вершника... Просікся — яке слово [15 квітня 1966]; «І таке є слово: легколюб (з почуттям неглибоким)» [20 червня 1973]; «Під сонцем озеро дощової води швидко вислохло. Зостався тільки... *Каланчак*. Яке слово!» [22 вересня 1987].

Якщо мова зайшла про письменницьку майстерність автора «Прапороносців», «Тронки», «Собору», «Твоєї зорі», «Щоденників», то не можна не згадати того промовистого факту, що він дотримувався двох основних мистецьких правил: не перекручував історичних фактів і дбав про високу форму твору, тобто його мову, яка б емоційно впливала на читача, лягала йому на душу, просвітлювала його розум і почуття.

Цілком природно слід сприймати те, що художній, публіцистичний контекст Олесь Гончара служить аргументованим і переконливим ілюстративним матеріалом для розкриття семної структури слів, їхньої граматичної природи, функційних можливостей тощо у власне мовних, або лінгвістичних, словниках.

1. *Галич В.М.* Олесь Гончар — журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності: Монографія / Валентина Миколаївна Галич. — К.: Наук. думка, 2004. — 816 с.
2. *Гончар Олесь.* Щоденники: У 3-х т. / О.Т. Гончар; упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. — К.: Веселка, 2002–2004. (Т. 1 (1943–1967). — 2002. — 455 с.; Т. 2 (1968–1983). — 2003. — 607 с.; Т. 3 (1984–1995). — 2004. — 606 с.)
3. *Гончар О.Т.* Письменницькі роздуми: Літературно-критичні статті / Олесь Терентійович Гончар. — К.: Дніпро, 1980. — 313 с.
4. *Гоян Я.* Слухаймо Олесь Гончара / Ярема Гоян // Україна — моя пектораль: Збірник афоризмів Олесь Гончара / Упорядн.: В.Ю. Пушкін, С.Є. Ігнат'єва, І.К. Ціп'як. — Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2005. — С. 5–10.
5. *Жулинський М.* «Крізь роки болю і надій». Талант, який вповні не реалізувався / Микола Жулинський // Ротач П.П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії: У двох книгах. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — Кн. 2: Л–Я. — С. 3–6.
6. Правда: Орган Центрального Комітету Коммунистической партии Советского Союза. — 1983, 19 июня.

7. Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС: доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на пленумі ЦК КП України 17 квітня 1973 року // Радянська Україна. — 1973, 20 квітня.
8. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. — К.: Вища шк., 1993. — 336 с.
9. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко, В. Кубальчук, О. Демська-Кульчицька; За ред. Лариси Масенко. — К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2005. — 399 с.

Стаття надійшла 26.04.2013.

Mykola Stepanenko

Poltava

OLESEN GONCHAR AS AN HISTORIAN, THEORIST AND PRACTICAL WORKER IN UKRAINIAN LEXICOGRAPHY

Deeply and comprehensively examining the diary entries of A. T. Gonchar, the author shows to a reader the diversity of talent of the well-known writer, publicist, public figure and Ukrainian patriot in his deep essence. Noted the merits of A. T. Hanchar and M. Bazhan, who zealously cared about the purity of the Ukrainian language and the development of Ukrainian studies. Attention was drawn to the obstacles put the Soviet desks nomenclature on the way to the promulgation of the 11-volumes «Dictionary of the Ukrainian language», «Shevchenko's dictionary» in 2 volumes, Ukrainian encyclopedic editions.

Keywords: history of Ukrainian lexicography, A. Gonchar, «Sobor», a neologism, «Dictionary of the Ukrainian language» in 11 volumes, M. Bazhan, «the Ukrainian Soviet encyclopedia».

Мовна мозаїка

ПОВЕРТАЙМО ДО ВЖИТКУ ПАРНИЙ СПОЛУЧНИК НЕ ТАК... ЯК

У сучасній українській мові помітно переважає парний сполучник **не стільки... скільки**, який, поєднуючи два однорідні члени речення, підсилює роль другого з них, пор.: *Там не стільки хлібів, скільки меж та бур'янів* (О. Гончар); *Кожний народ має власний девіз, у якому відбито не стільки... роль його держави для нього самого, скільки його місію стосовно людства* (О. Каченко); *Після виборів вони [олігархи] відстоюватимуть не стільки національні інтереси, скільки свої, бізнесові* (Україна молода, 17.02.2006). Його активне вживання пояснюють впливом російської мови, де парний сполучник *не столько... сколько* особливо поширений. Уважати, що парний сполучник **не стільки... скільки** зовсім не властивий українській мові немає підстав, бо його зафіксовано навіть в українському фольклорі, пор.: *Не стільки млива, стільки дива* (Укр. прислів'я). Проте тут так само поширений і парний сполучник **не так... як**, пор.: *Не так страшно п'яти вовків, як улесливого лиходія* (Укр. прислів'я); *Не так страшні пани, як підпанки* (Укр. прислів'я); *Сподобалась мені, Сподобалась мені Тая дівчинонька. Не так та дівчина, Як біле личенько...* (Укр. нар. пісня). Але вживання цього питомого українського сполучника, відмінного від російського, у радянський час було обмежене. В останні десятиріччя парний сполучник **не так... як** знову з'явився в різних сферах української мови, напр.: *Відмінність полягала в тому, що тоді до нього досідали мовчазні робітники, а зараз — крикливі. Себто не так робітники, як заробітчани — закарпатські* (Ю. Андрухович); *Тато хоче зробити екскурсію не так собі, як мені* (М. Матіос); *В голові намороженося, але тепер він знав, що це навіть не так наслідок поранення, як голоду* (В. Лис) *І невимовний жах, не так за себе, як за Павлушу, що, певно, вже не живий, охопив мене* (В. Нестайко); *Насправді мені надзвичайно цікава не так політика, як суспільні трансформації* (Україна молода, 4.03.2005). Тож впевненіше повертаймо до активного українського вжитку безпідставно замовчуваний роками парний сполучник **не так... як**.

Катерина Городенська